

RÉGÉSZETI DOLGOZATOK

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZETÉBŐL

6.

DISSERTATIONES ARCHÆOLOGICÆ

EX INSTITUTO ARCHÆOLOGICO
UNIVERSITATIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATÆ

BUDAPEST, 1964.

Torma Károly leveleiből

Száz esztendeje annak, hogy - a levelezés tanúsága szerint - Torma Károly megkezdette az első magyar régészeti bibliográfia anyaggyűjtését.

Nem volt könnyű dolga. Abban a kis erdélyi faluban, ahova családi birtoka kötötte, az akkori időknek megfelelő hosszú utazásokkal, még hosszabb ideig tartó levelezéssel, elkésett válaszok várásával lassan haladhatott csak előre.

Igy történt aztán, hogy míg Rómer Flórisnak ugyanabban az évben megkezdett munkája a Műrégészeti Kalauz, már 1866-ban 1000 példányban meg is jelent, csicsókereszturi magányából, politikai pályára kanyarodott és onnan sok nehézség árán szabadulni tudó Torma Károly már csak, mint a budapesti egyetem régészeti tanszékének tanára, 1880-ban fejezhette be és adathatta ki az Akadémiával Repertoriumát.

A munka megkezdésének századik évfordulóján emlékezünk egyetemünk egykori tanáráról és erősen válogatva a kis számban megmaradt levelek közt, közöljük azokat, amelyek életére, nehéz küzdelmeire, és egyéniségére némi világosságot vetnek.

1.

A Széchenyi-Könyvtár gazdag kéziratos anyagának régészeti munkáiról már volt szó e folyóirat hasábjain /1/. A felsorolásból nem hiányzott az a néhány munka sem, amely Torma Károly egyetemi előadásainak emlékeként megmaradt. Így: Római felirattan; A római pénz; A római amphitheatrumokról általában; A római provinciák igazgatása; Jegyzetei egyetemi előadásaihoz.

Ez a néhány cím, beleértve az utolsó nagyon általános megfogalmazást is, csak töredéke azoknak a kéziratok-

nak, amelyek 1879-80. I. félévétől - 1882-1883. II. félévi betegszabadságát leszámítva - 1886-87. II. félévéig, igen sokszor felirattani gyakorlatokkal együtt, nagyobb részét saját kutatásának gazdag anyagát ölelte fel, de az ős- és népvándorlaskorára is kiterjedt. /2/

A megmaradt kéziratok - tudományos közleményeivel együtt - hiven tükrözik egyrészt a provinciális régészet akkori állását, másrészt Torma Károly kutatásainak a kor színvonalán álló szemléletét, több esetben tudományos vitakészségét is.

Megismerhetjük ezekből a tudóst és a tanárt, de az ember képét még az elég széleskörű nekrológok és emlékezések /3/ sem állítják teljesen elé. Nem mutatják meg életének azokat az árnyoldalait, amelyek csaknem harminc esztendőn keresztül akadályokat gördítettek élete főművének befejezése elé, amely végül is, máig is, ismeretlen maradt.

Az emlékezések csak kivételesen nyulnak ahhoz a levéltári anyaghoz, amely az érdemtelenül hányt-vetett életet, igen sokszor megrázó módon, a maga teljes tragikumában állítja elé.

Ez a levéltári anyag - sajnos - nem sok. A Széchenyi-Könyvtárban 72, a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában 13 olyan levelet őriznek, amelyeket Torma Károly irt. A hozzá irt levelekből alig maradt meg valami; vannak: Rómer, Hampel, Szilágyi tollából, de ezek sem egyéniségére, sem tudományos munkájára nem adnak figyelemre méltó adatokat.

Vannak levelek Egressy Gáborhoz /1/^{4/}, Gyulai Pálhoz /1/^{5/}, Hampel Józsefhez /4/, Ipolyi Arnoldhoz /1/, Ortway Tivadarhoz /5/, Pesti Frigyeshez /7/, Riedl Frigyeshez /2/, Rómer Flórishoz /1/, Sólyom Fekete Ferenchez /2/^{6/}, Szász Károlyhoz /8/, Szilágyi Sán-

dorhoz /40/, illetőleg emitt Ráth Károlyhoz /5/, Toldy Ferenc-
hez /3/, Szinnyei Józsefhez /5/. Legjelentősebb - inkább törté-
néneti, mintsem régészeti, de elsősorban emberi vonatkozásai
miatt - az a 40 levél, amely bizonyára csak egy része annak,
amelyeket Szilágyi Sándorhoz irt 1862 február 6 - és 1895
december 26 között. Ez az utóbbi a legkésőbbi levél valameny-
nyi közt. Utolsó két évéből ezideig egyet sem ismerünk./7/

Nemcsak a hálásszívű barát és a széles körben ér-
deklődő történész mutatja meg magát több, - főként Szilágyi
Sándorhoz irt - levelében, hanem az örökösen anyagi gondok-
kal küszködő ember is, aki önhibáján kívül került abba a hely-
zetbe, hogy családi bajai mellett az erdélyi politika áldozat-
ta is legyen.

Bár minket elsősorban azok a levelek érdekelnek,
amelyeknek régészeti vonatkozásai vannak, de ezek hiányában
keressük az emberi vonatkozásukat is, mert sokat elárulnak
egy szomorúan bevégzett életről és a be nem fejezett tudomá-
nyos munkákról.

Igen sok levél elveszettnek tekinthető: hiányoznak
elsősorban az erdélyi emberekhez írottak. Ezeket csak sejt-
hetjük az Erdélyi Múzeum levéltárában, de ott is csak akkor,
ha azoknak a levelezése, akiknek ezek szóltak, elkerülték a
pusztulást.

Sem élettörténetével, sem egyetemi munkásságának
értékelésével nem kívánunk itt foglalkozni. Leveleinek régé-
szeti vonatkozásain kívül mégis meg kell említenünk azt a
bizonyára beköszöntőnek szánt tárcsa cikket, amely Archaeoló-
giai levelek címen, három közlésből álló sorozat /8/ bevezet-
őjeként jelent meg.

"Mindamellett, hogy az archaeológia, s ennek első
segédtudománya az epigraphica - írja - éppen nem tartoznak
az ugynevezett kellemes vagy élvezeti tudományokhoz - habár

végtére is minden tudomány a tanulmányozónak nagyon is kellemes - s mindamellet, hogy ezen tudományra tartozó közlemények, kiváltkép hirlapi tárczaczikk alakjában éppen unalmasok is az ilyenben tán mást kereső olvasónak - kiholmi olyféle borzadályal, mint a minő őt a "hamvagéleges-szikéleg"-féle tudományos kísérletek vitatásánál, elemzésénél megróhanja; inkább elhiszi, s kalap levéve ezen mysticus beszéd előtt egész készséggel igazat ad a vitakozónak semmint vitatkozását megoldassa - mindamellet mondom, hogy ily elvont tárgyakról közlemények nem ritkán türelemfárasztók: bátor leszek azon esetben, ha a t. olvasók többsége a kisebbség iránti figyelemből elnéző fogna lenni és, ha a t. szerkesztőség beneplacitumát is arra megnyerném, a K.K. tárczájában olykor-olykor ilyes archaeológiai közleményeket közreadni."

Hogy a római leleteket, köztük feliratokat is tárgyaló közleménysorozatnak milyen visszhangja volt, s mennyit lendített a csak egy évvel előbb megalakult Erdélyi Muzeum ügyén, arra talán lehet következtetni abból, hogy a harmadik után soha nem jelent meg több, legalábbis a Torma Károly nevével.

Mikor ez a közlemény megjelent, Erdély addig ismert római feliratait, régiségeit már látta a CIL III. kötete számára hiteles adatokat gyűjtő Mommsen Tivadar.

Mommsen Tivadar megjelenése és biztató elismerése nagy hatással volt - a római mult emlékeit már atyja házában /9/ becsülni tanult Torma Károlyra. De e nélkül is ott állt az Erdélyi Muzeum Egyesület létrehozásán fáradozók között, s már 1856-ban "képes vala gyűjteményeivel még a tanulmányozásaira oly szükséges könyvtárát is felajánlani /10/."

Nem kétséges, hogy alsóilosvai ásatását 1858-ban és 1859-ben Mommsen ösztönzésére kezdte és folytat-

ta. Ennek eredményeként az Erdélyi Múzeum Egyesület első tudományos ülésének ő volt - az ásatások eredményeiről is beszámoló - első előadója, /11/ 1860 február 26-án. Ezzel, apja nyomdokain haladva a római kor kutatásának otthon is elismert vezetője lett, és maradt volna, a kolozsvári tan-
szék betöltéséig.

Ez a megnyitó előadás /12/ a Magyar Tudományos Akadémia felé is megnyitotta az utat 1861-ben.

Ekkor írja Szilágyi Sándornak Csicsókeresztúrról, 1862. február 6-áról keltezett levelében a következőket:

"Igénytelen kísérletek íróját akará-e az akadémia méltányolni megválasztással? Strohmannja valek-e Kóvárynak vagy valaki másnak? akkora-e befolyásod a tudósok között, hogy keresztül ugrasztál a száz próbás bőrön?, - oly kérdések, gyanusítások, melyeket saisi fátyol takar."

Az elismerés tehát nem maradt el, tagja lett az Akadémiának.

Munkásságának csakhamar újabb megbeesülését tapasztalhatta Ipolyi Arnoldnak hozzá írt levelében. Ipolyi eredeti levelét nem ismerjük ugyan, de nem kétséges, hogy az archaeológiai bizottsági tagság felajánlásáról szól.

A megmaradt válaszlevél széleskörű - a kornak megfelelő - érdeklődését és már eddig látott szerénységét is bizonyítja.

"Főtisztelendő ur, hazám tudós fia!

Szándékomban vala, hogy a napokban Bécsbe tett fel-
utazásomból visszatérőleg, személyesen legyek a főtisztelendő ur tiszteletére; de Pestre visszatérve Römer igazgató urtól affelől vevék izenetet, hogy a főtisztelendő urat nem fogom honn találni. - Sajnáltam, és szerfelett e

mal-à-propost ! Alig hiszem, hogy a rég sóvárgott együttlé-
telt május előtt megejthessem; ekkor szándékozom t.i. akad.
beköszöntőmet személyesen megtenni.--

Igen tudok annak örülni, hogy a küldött arch.köz-
lemény /13/ használható. Folytatását örömmel ígérem. Az
arch. bizottsági tagságot szívesen elvállalom, s a főtisz-
telendő ur ebbeli közremunkálását igen köszönöm.

Azonban e kitüntetésre érdemes alig vagyok. Cse-
kély tehetséggel, de fáradhatatlanul, s szüntelen fogok
munkálni, hogy e beválasztást eléggé indokolttá tehessem. -
Et voluisse sat est!

A czikk különnyomatát igen-igen kérem; és a for-
mátumot illetően a 8-ot kérném. Jó leszzen ez külföldi is-
merőseinek vizsonzsolgálatul.

Éppen e napokban esett tudomásomra egy, /tava-
lyi/ Homorod-Sz-Páli /14/ /:Székelyföld:/ pénzlelet. - Egy
római castr. stativum romjaiban talált nagy mennyiségű
II-ik Béla idejébeli kisdéd ezüst obulusok a lelet fő-
tárgyai. Eddig kezembe 16 darab jött, s habár az altypus
csakis ötféle, de mindennek daczára mind a 16 külön ve-
ret. És pedig - mint nekem mondatott - még igen sok féle
lenne az illetőnél. Lépéseket tettem arra nézve, hogy
mindnyáját láthassam. - Kegyes néha a föld az archaeolog-
nak ! Ama castrum stativum római feliratokat éppen úgy
adott, mint Árpád-kori numismákat. Ha a főtisztelendő
urnak kedves leszzen, fogok tudni néhányval e pénzek kö-
zül szolgálni; sőt az ismertetés elsőségét is szívesen
átengedem; a mire nézve, ha kívánatát érthetem, a lele-
tet körülményesen érdeklő adatokat igen szívesen fogom
megszerezni. - A példabeszédet, hogy "egyik kéz mossa a
másikat" ezen, csak nemes értelemben tudom méltányolni.
A tudomány fő örömei közzé az főkép sorozandó, hogy
irigységet nem ismer. -

De soraimat végeznem kell, mert a pósta majdnem indul. Kérem a főtisztelendő urat őrizze meg számomra azon hajlamot, melyet /!/ ismeretlenül engemet, nem eléggé érdekemest arra, megajándékozni szives vala.

Csicsó-Keresztur, márcz. 2. 863.

Tisztelő hive s szolgája
Torma Károly."

2.

Sajnos, sem Mommsennek Torma Károlyhoz, sem Torma Károlynak Mommsenhez intézett leveleit nem ismerjük, de hogy ilyen levelek bizonyára még ma is vannak valahol, azt néhány későbbi idézetből biztosan tudjuk. Azok az elismerő szavak, amelyeket Téglás, forrásra nem hivatkozva idéz: "Önnek kedve és tehetsége is van az apigraphiához, nagy szolgálatokat tehet vele a tudománynak", /15/ kétségtelenül nagy hatással voltak további munkásságára.

Érdekes, hogy az a közlemény, amelyet Finály Henrik irt Mommsen kolozsvári és távolabbi erdélyi utjáról /16/, arról, hogy Torma Károlytal találkozott volna, semmit sem mond. Aki azonban tudja, hogy Torma ebben az időben Kolozsvártól távol élt, ebből a kiragadott mondatrészből "reggel /21/ öt órakor /17/ már uton volt Csicsókeresztúrra" tudhatja, hogy ez volt az a találkozás, amely a történelmi érdeklődésű Torma Károlyt még jobban az epigraphia és római régészet felé terelte. Jól tudta ezt Finály, akkor is, később is. Hogy miért nem említi, amikor egészen jelentéktelen emberről, sőt csaknem anekdotaszerű adatokról is ír, ma már bajos volna megállapítani. Két olyan hozzá intézett levelet ismerünk, amelyből nem csak Mommsennek Tormával való kapcsolata, de felirattani munkásságának értékelése is kicsendül.

1864 augusztus 14-én kelt levelében egyebek közt a következőket írja: "Hr. C. Torma hat mir allerdings seine Aufsätze freindlich mitgeteilt und auch den Ihrigen mir geschickt." /18/

Tormának tehát még arra is gondja volt, hogy Mommsen Finály munkájához is hozzájuthasson. Valóban csak az epigraphica érdekeit tartotta szem előtt.

A másik levél - ugyancsak Finályhoz címezve - sokkal többet mond: "... Ich nehme es auf mich Ihnen eines derselben - a Corpus köteteiről van szó - seitens der Akademie zur Verfügung zu stellen mit Rücksicht vor allem auf die wesentlichen Dienste, die unser gemeinschaftlicher Freund Hr. Torma dem Corpus geleistet hat." /19/.

De idézzük Mommsen szavait a Corpusból:

"Carolus TORMA Csicsó-Keresztürens per hos annos non solum vicinos agros data opera pervestigavit ruderaque quae multa ibi sunt castrorum Romanorum primus diligenter exploravit, sed universam fere Daciam lapidum causa continuo peragrat, supplementum parans syllogae Seivertianae quod sine dubio et amplum erit et accuratum. Ego vero ab hoc viro ut olim in itinere comiter exceptus ita deinde per totum operis cursum continuo adiutus sum cum submissis libellis quos de Daciae inscriptionibus complures edidit in actis tam academiae Hungaricae quam musei Clausenburgensis, tum ineditis adhuc copiis liberaliter ministratis. Exempla, quae ipse excepit, proba et omni fide digna esse testor expertus." /20/.

Torma Károly munkássága első tanulmányának megjelenésétől összeforrott az Erdélyi Múzeum Évkönyvével, /21/ de bizonyára az erdélyi szász régészek külföldi kapcsolatait ellensúlyozandó az MCC-ben is közöl erdélyi feliratokat /22/: Adalék északnyugat Dácia

föld és helyiratához c. tartott akadémiai székfoglalója, már Budapesten jelenik meg. /23/.

3.

Bizonyára már Mommsennel való találkozásának hatására megérett benne az a gondolat, hogy a Daciára vonatkozó epigraphiai és archaeológiai irodalmat összegyűjtve kiadja.

Az első magyar régészeti bibliográfia előkészítése azonban Csicsókeresztúron sok nehézségbe ütközött. Keresnie kellett az összeköttetéseket, amelyek közelebb viszik célja elérésére.

A nehézségek kitűnnek Toldy Ferenchez írt leveleiből. Nemcsak a szép és akkor valóban uttörő terv bontakozik itt ki, de az a szívós kitartás is, amellyel a válasszal késlekedőt sürgeti.

"Nagyságos kir. Tanácsos Ur !

Bocsánatot kell Nagyságotól kérnem, hogy oly kére-ssel bátorkodom alkalmatlankodni, mely kissé terhelő volta mellett még sajátságosnak is tetszhetik. Sajátságosnak annyiban, hogy oly munkát illet, mely az újabb korban adatott ki, s ebből kifolyólag feltehető, hogy mindenütt - még Erdélyben is - fellelhető. De erdélyi könyvtáraink - tán az egyetlen muzeumi könyvtár kivételével - az újabb magyar kiadványokat illetőleg szerfelett gyarlók. A kérdéses munka - a magy.tud.akadémia értesítője - azonban a muzeumi könyvtárban sincs meg.

Szabó Károly barátom értesített, hogy e kiadvány /elejétől fogva/ Nagyságod magánkönyvtárában meg lenne. Az ő biztatására s azon reményben, hogy Nagyságod szokásos liberalitásához nem fogok eredmény nélkül fordulni: bátorkodom

Nagyságodat megkérni, méltóztassék ama kiadványt elejétől azaz 1840-41-től fogva 1861-ig bezárólag valamely ahhoz értő egyénnel /kit én Nagyságod által meghatározandó díjjal örömmel fognék ellátni/ átnézetni, s mindazt, ami az erdélyi epigraphiát és archaeológiát illeti oly formán kijegyeztetni, hogy az értekezések vagy közlemények

teljes czime,

a szerző neve,

a kötet és az értekezéseket tartalmazó lapok száma /kezdeté-vége/ szigorúan legyen megjelölve.

Az illető czikkek kivonata azonban egyelőre merőben mellőzhető.

Meg kívánom jegyezni, hogy az "Uj magyar muzeum" könyvtáramban meglévén, az avval megjelent "Értesítők" s "Hivatalos Közlönyök" folyamainak átnézésére szükség nem léssen.

Kérem továbbá Nagyságodat, méltóztassék engemet arról felvilágosítani, hogy az "Uj magyar muzeum" 1850-51, 1851-52, és 1853-ik évfolyamai mellett - azok II-ik köteteiképp - megjelent e czimű haviirat: "A magyar tudományos intézetek hivatalos közlönye" egy-e az Akadémia Értesítőjével vagy pedig attól független haviirat?

Én az erdélyi epigraphiai, - s mellékelesen archaeológiai irodalom történetén dolgozom jelenleg s azt lehetőleg teljes könyvészeti függelékkel óhajtanám ellátni.

Oda jutottam, hogy csak az Értesítőben megjelent Transilvanicák hiányoznak appendixemből. Méltóztassék Nagyságod tárczám kiegészítését lehetővé tenni.

Kérésemet megújítom s hazafi tisztelettel vagyok
A nagyságos kir. tanácsos Ur

Csicsó-Keresztur, ápril.9.864. alázatos szolgája
Torma Károly."

A válasz azonban késik. Ezért, igen tapintatosan bár,
de megismétli kérését:

"Nagyságos kir. Tanácsos Ur !

F.é. május hó folytán irt soraimban bátor valék Nagy-
ságodhoz némely a m.akad.értesítőt illető kérésekkel folyamod-
ni.

Miután Nagyságodtól e soraimra választ eddig nem vet-
tem, hinnem kell, hogy levelem eltévedett.

Tisztelettel kérem ez okból Nagyságodat, méltóztassék
engemet affelől értesíteni, hogy való-e gyanításom? hogy ennek
következtében aztán kérésemet ismételhessen. Ha pedig levelem
Nagyságod kezeihez jutott ugyan, de szélesre terjedett elfoglal-
tatásai gátolták volna meg a kedvező válasz tételben: méltóz-
tassék engemet pár sorban tudósítani, hogy Nagyságod óhajtvá
várt feleletét mikorra remélhessem.

Bibliographiai indexem kész lenne s abból csupán az
értesítőben megjelent dolgozatok czimei hiányzanak.

Midőn kérésemet megújítani bátor lennék, mély tisz-
telettel vagyok a Nagyságos Ur

Csicsó-Keresztur, juni.15.1864.

alázatos szolgája

Torma Károly"

A válasz csakhamar, kielégítőnek látszó formában meg-
jött és természetesen a köszönet sem maradt el.

"Nagyságos kir. Tanácsos Ur !

Nagyságodnak e hó 18-án kelt nagybecsü sorait s az azokban foglalt jegyzeteket tegnap vevém. Fogadja Nagyságod azokért leghálásabb köszönetem kifejezését, melylyel vagyok

a Nagyságos Ur
Csicsó-Keresztur, jun.26.1864.

alázatos szolgája

Torma Károly."

A munka azonban, nem éppen az ő hibájából még 1875-ben is csak az anyaggyűjtés stádiumában van s még ezt is csak hosszabb budapesti tartózkodása teszi lehetővé.

4.

Ortvay Tivadarhoz - aki ekkor a Nemzeti Múzeum Régiségtárában dolgozott és az Archaeológiai Értesítő szerkesztője is volt, öt levelet is irt, könyvkölcsönzést kérve. A levelek 1875 február 28, március 5, március 5, március 15 és április 22 keletűek.

Ezek közül a március 5-én kelt második levelet idézzük, mely akkori munkatervére is fényt vet.

"Budapest, 1875.márcz.5.

Tisztelt Barátom!

Sajnálom, hogy a kijegyzett könyvek hátramaradt részét nem kaphatom kézhez, szobához kötöttségem elég otiumot adott volna áttekintésükre.

Kérem sziveskedjék a kijegyzett könyvek 3 darabnyi lajstromát kezemhez küldeni, hogy lássam, mely munkák

maradtak vissza.

Az Arch. Értesítő számára közölni valóm jelenleg, - fájdalom - nincs; de hazakerülvén végleg, szorgalmas dolgozó társaleszek az Értesítőnek.

Kérdését illetőleg: jelenleg a több év óta munkába vett "Dacia régiség- és felirattani irodalmának ismertetése, könyvészeti függelékkel" című értekezésem adatait gyarapított könyvtárunk idevonatkozó darabjainak átböngészése által. A folyó és a jövő évben "Dacia római téglá- és edényfeliratai"/24/ és "A Daciában állomásozott római légiók és azok segélyhadairól" /25/ című értekezéseimet szándékozom közreadni.

Jó reggelt kíván

tisztelő barátja

Torma Károly

Mennyiben nagyobb convolutum és így könnyen felismerhető és fellelhető a berlini Akadémia Értesítőjének 1857-ben kezdődő folyamait kérném kezemhez küldeni: /:Bergmann-féle könyvjegyzék:/."

5.

Ugyanekkor Szinnyei Józsefhez is fordul, még mindig keresve a Toldytól kért folyóiratokat, amelyek feldolgozása nélkül nem tartotta volna teljesnek alapvető munkáját.

"Tekintetes Ur! Bocsánat, hogy ismeretlen létezemre alkalmatlankodom, de a szükség valóban törvényt bont.

A Magyar Akadémiai Értesítő 1818-ik évfolyamának létező számait régóta hajhászom, de fellelni nem bírom, mennyiben a folyam sem az Erdélyi Múzeum, sem az Akadémia /:/

és a magam könyvtárában sincs meg. Toldy Ferencről csak az I. számot kaptam meg, mert - amint írja - több nem jelent volna meg. De a Repertorium /26/ 767. lapján Jerney neve alatt tett idézetből azt tudom, hogy e folyamból a 2. szám is megjelent, amennyiben a 36. lapján idéztetik - az 1. számnak nincs ennyi lapja -; a Tekintetes Urnak tehát e számot látni és hihetőleg az egyetemi könyvtárban kellett látni és használni.

Tisztelettel kérem tehát, méltóztassék a 2-ik számot - s ha még több jelent volna meg, a többit is - átnézés végett néhány percze kezemhez küldeni; a legpontosabb visszaszolgáltatását biztosítom.

Személyesen lettem volna bátor e végett alkalmatlankodni s a keresett számot helyben átnézni, de tartós rosszullétem miatt hetek óta vagyok a szobához kötve.

Kérésemet megújítom, s remélem, hogy a Tekintetes Ur a könyvtári szigorú szabályok alól ez egyszer kivételt tenni szives leend, tisztelettel vagyok

a Tekintetes Urnak

Budapest /Angol Királynő Szálloda/1875.ápr.7.

alázatos szolgája

Torma Károly."

Igy érthető, hogy a nagy lelkesedéssel megkezdett munka megjelenése még mindig váratott magára.

6.

Rómer Flórishoz irt egyetlen megmaradt levelének fideális hangja, régebbi kapcsolatok fennállására vall. Csak szerencsétlen véletlen lehet, hogy ebből az időből sem a Torma, sem a Rómer levelezésben több levelet

nem találunk. Két későbbi időből megmaradt Rómer-féle levél már nem ebbe az időbe világít be.

Az egyetlen levél éppen az 1876. évi kongresszus évéből maradt meg s a Rómer kézírásával rávezetett szám világosan mutatja, hogy a kongresszusi, nagy rendben tartott levelezés szétosztása után került a mai helyére. Ezért nehéz ma már azt a nagyarányú levelezést rekonstruálni, melyet Rómer nagy lelkesedéssel kezdett és még nagyobb agilitással folytatott a kongresszus rendezéséig.

Ime a levél:

"Csicsó-Keresztur, 1876. máj.8.

Tisztelt Barátom!

A repetált nyugtát mellékelem; kérlek juttasd illető helyére és ments ki a késedelemért; ezer gondom van s ezek között biz' azt elfedtem kiállítani és elküldeni.

Ásatásaimat befejeztem és pedig szép eredménnyel. A leírást - mint az ilosvai cikkem befejező részét - /27/ az erd. muzeumegylet Évkönyveiben kell közreadnom, és pedig két okból: mivel az 1-ső közlemény is azon kiadványban jelent meg; és mivel az ásatás tetemes - 500 egynéhány forintnyi - költségeit az egylet fedezte. De majd Nektek is csinállok valamit s remélem, hogy nem rosszat, de ... kissé később./28/

A congressusra nem mehetek fel, eléggé sajnálom; egyébiránt sem vennétek hasznomat a barbár-archaeológia terén, mennyiben én ott ujoncz vagyok, ki csak a gyűjtésben szerepelhetek. Ebben pedig a magamét megtettem, a Kudun /29/, Csicsó-Kereszturon, /30/ Borzáson /31/ stb. felfedezett tárgyak összegyűjtése által. Mindezen tárgyak Kolozsvárt levén a muzeumban; a muzeum e nemű tárgyai pedig remélhetőleg a congressus szemléje alá fel fogván küldetni: ha magam nem is

lehetek fenn, disciplinátok iránti érdeklődésem tanui ott lesznek, hasznát vehetitek, mivel főképp a kuduiak szerfelett érdekesek. /32/.

Isten veled kedves Apátom; szeresd
igaz hivedet
Torma Károlyt,
Pulszkynek mond kérlek tiszteletemet, s Hampel barátunknak szives üdvözlétemet."

7.

A Rómerhez irt levél után már olyan levél következik a megmaradottak közt, amelyben Rómer megüresedett katedrájának betöltéséről van szó.

A kezdeményezés - mint a Szász Károlynak irt levélből kitetszik - nem Tormától indult, aki csak 1876-77 II. félévétől volt a kolozsvári egyetem jogi kárára, a közjog tanára. Történeti tudása és politikai gyakorlata volt ennek a tanszékre kerülésnek az indító oka, de ez sem hozta meg a kívánt nyugalmat.

Mindjárt szabadsággal kezdte, aminek komoly betegsége volt az oka. Fizetéstelen szabadságon volt, amit ő maga ajánlott fel, s amit talán nem is egészen kifogástalan módon intézett el a Kar. Ilyenirányu levelezéséből látszik, hogy több időbe került, míg a jogtalan hátrányt a minisztérium helyre tudta igazítani.

A budapesti tanszékre kinevezés gondolata felülről jött. Egyik, Szász Károlyhoz irt levele bizonyítja, hogy huzódzott tőle.

Kolozsvárt, 1878 április 27-én kelt levelének csak a végét idézzük:

"Hevemben - és sietségemben szinte feledém megírni - pedig evvel kell vala levelemet bevezetnem, hogy Rómer helyére nem pályázom, ellenkezőleg hic sum, ad sum, praesens sum. Nem pályázom pedig ezer s meg egy okból; a mire nézve fűrdőre menet - tisztelni fogván - szóval majd többet. Okát, az ezerezen tuli egyediket - mint leányom mondá egykor - ugy hiszem magad is eltalálad."

Hogy a Kar és a minisztérium között milyen tárgyalások folytak, az Szász Károly megmaradt leveleiből nem tűnik ki, de, hogy az év végén táján már olyan értesítést kaphatott Terma, ami miatt megváltoztatta elutasító magatartását, azt a következő levél mutatja:

" Kedves Barátom!

23-áról kelt szives felhívásod következtében ime küldöm a folyamodványt s kérlek nyujtsd át a miniszternek legőszintébb tiszteletem kijelentése mellett. A kegyelmes ur abbeli figyelme, hogy legszebb álmain egyikét megvalósítani kegyes s engemet az én, saját helyemre kíván állítani, valóban megindít s mély hálára kötelez. Mert ugy van az édes Károlyom!, hogy azon venni észre magát valakinek, hogy az a dolog, amelyen egész lelkével csüngött, melynek érdekében tett, dolgozott, lucubrált - óh, de mennyit! - kezéből egyért vagy másért kifut /33/: végtelenül keserves valami; kifut tán azért, hogy napjainkban a praehistoricus régészet /34/ a divatos - persze azért, mivel a latin nyelv nehéz valami, s jóval könnyebb a cserepészet és barlangászat-; vagy tán azért, hogy de nem kutatom a miértet. Elég annyi, hogy a miniszter jóvoltából reményem lehet arra, hogy tudományi életem stadiumához juthatni reményem van s a Monumenták /35/ dolga nyélbe jut. S ezen véghetetlenül örvendek.

A folyamodványt - melyre, ha szükséges, refusió mellett kérlek adj bélyeget - igyekeztem a tényállásnak megfelelően

ugy stylizálni, hogy az ne csupán tőlem kiinduló valami, de más egyéb - nevezzük megnívásfélének - legyen. Erre a tényálláson kívül s elvonatkozva nemes értelemben vett ambitiótól /megeshetik, hogy erre is helyezhetnék némi súlyt/ több okom van. Rosszul esnék egyebek között, ha tudnom kellene, hogy a kolozsvári egyetemet, mely engemet - hálával mondhatom - tárt karokkal fogadott, elvagyakozással megsértem. Isten látja lelkeket, hogy törekvésem nem az. Azt se mondhatom a miniszternek, mennyiben a folyamodást kívánja, hogy hívjon meg folyamodás nélkül /pedig ez volna legkívánatosabb/ stb. Egyszóval az irat kezeidben van, add be ha szükséges és el nem engedtetik s cselekedd, hogy eredménye legyen. Jó helyen, ha helyemen leszek, s remélem, hogy a miniszter elhatározását az archeológia s az epigraphia nem bánja meg.

További kérésem még az, hogy az ügy egyik egyetem elé se kerüljön; ezt irod ugyan, de csakugyan úgy is lesz! Fájna a tudat, ha az itteni egyetem csak távolról is azt a szemrehányást tehetné, hogy kötelékéből elvagyakozom. De e dolog a Te discretiod, a Te gyöngédséged dolga. Tudom, hogy ferde helyzetbe nem jutok.

De már elég. Ölel és szeret

Kolozsvár, 1878.nov.28.

régi és hű barátod

Torma Károly"

Alig egy hónappal később irt leveléből már a kinevezés fölötti öröm csendül ki:

"Ha tudnád, mekkora örömet okozott tudósításod ! Vágyaim teljesültek. Mint jól jegyzéd meg: valódi hivatásomnak adattam vissza; a Corpus is meglesz; s köztek is leszek. Igazi trinum perfectum!"

Ugyanonnan:

"Bocsáss meg, hogy táviratomban - bizonynyal pro abundantia - arra kértelek, hogy folyamodványomat nehogy a decretumhoz mellékeltesd; nem óhajtanám ugyanis, hogy a folyamodvány az egyetem, a collegáim elé kerüljön; tán félre is értenék, s arra magyaráznák, hogy körükből magam vágyakoztam el; pedig ha valamit sajnállok az egészben, az az, hogy szives barátoktól kell megválnom.

Kolozsvár, 1878. dec.27."

A kinevezés valóban megtörtént és Terma elfogadhatta "saját helyét". Nem kétséges, hogy tervekkel jött, de abból nem mindent - sőt igen keveset - tudott megvalósítani.

8.

Az ősrégészetről formált véleménye - mint a fenti levélből is kitetszik - nem volt túlságosan hizelgő, de amennyiben Rómerre vonatkozik, nem is volt egészen tárgyilagos. Köztudomásu, hogy Rómer igen nagy szolgálatokat tett az epihraphica ügyének is, s ugyanez áll az akkor már magántanárnaként működő Hampel József-re is.

Nem volt megelégedve a Rómer féle térképpel sem, ami természeténél fogva csak az őskor emlékeit vette figyelembe. Olyan térképet szándékozott tehát készíteni, amely a magyar régészet minden emlékét topográfiailag rögzíti. Ennek elkészítéséhez, elsősorban anyaggyűjtéséhez, pénz kellett.

Ezért fordult újra Szász Károlyhoz, ugy látszik nem is éppen egy alkalommal. 1880 április 27-én a következőket írja:

"Bocsáss meg, hogy az utazási-segély ügyét ismételve előhozom. Felette érdekel a dolog; rég melengetett tervem menne általa teljesezésbe s oly módon, hogy az eredmény mind-

nyájakat, tégedet is a minisztert is, meglepne: de főleg meg a tudományos világot, már hogy a külföldit, mivel a belföldi - pár igazán tudós embert leszámítva - ma sem tudja nekem megbocsátani, hogy jóvoltotok arra a tanszékre ültetett! Szóval, az eredmény az epigraphiai nyereségen kívül hazánk egy nagy részének új, és egészen correct arch. térképe lesz, amilyennelfájdalom még nem rendelkezőnk."

Ez a térkép, mint önálló alkotás soha sem jelent meg.

9.

Hogy budapesti működése erősen összefügg Aquincum kutatásával az csak azért nem lep meg, mert már csicsókereszturi magányában is érdekelte, természetesen epigraphical szempontból. /36/.

Havas Sándorral együtt kapott megbízást az aquincumi ásatások végzésére. Több kisebb ásatás után a feltárás tervét is közösen készítették el. /37/

Levelei közt ezekre az ásatásokra vonatkozó utalás nem maradt ránk. Pesti Frigyeshez irt egyik levelében van szó a fővárosi régészeti bizottság egyik üléséről, ahol neki kellett referálnia.

A levélnek inkább az utóirata érdekes, amelyről - úgy látszik éppen akkor tárgyalt az Akadémia.

A levél és utóirata így hangzik:

"Budapest, 1882.X.2.

Tisztelt Barátom!

A fővárosi régészeti bizottság, mely az óbudai ásatások iránt intézkedik, s melynek referálnom kell,

szintén ma d.u.4 órakor tartván ülését /a meghívót csak tegnap estve kaptam/ : az osztály mai értekezletére nem mehetek el. De a tullapon ime küldöm a Fiuméra vonatkozó tudnivalót. Finály értekezésének bejelentését kérlek ne feledd.

Vale vir optime et fave

hived

Torma Károly.

Dalmatiából a tengerparton Fiume felé jövőleg a következő római statiókat sorolja fel Ptolemaeos az itinerarium Antoninianum, a Peutinger-féle térkép és a ravennai névtelen:

Senia = a mai Zengg.

Turres vagy ad Turres = Fekvése ismeretlen.

Raparia vagy Ptolemaeiosnál = talán a mai
Baccaritzza
a te Veneumod.

Tarsatica = a mai Tersatto Fiume mellett.

Mommsen a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetében a 388. lapon a következőket mondja: "Tituli ex locis intermediis /t.i. Seniától Tarsaticaig/non prodierunt excepto fragmento columnae militariae reperto ad Baccaritzam; sed habemus aliquot repertos prope Fiume, quos consentaneum est superesse ex ruinis antiquae Tarsaticae. Ex his apparet eppidum habuisse formam rei publicae Romanae et Ilyiros iure dicundo ei praefuisse."

Tehát a mai Fiume területén, illetőleg a tersattoi vár alatt vagy körül valószínűleg a római Tarsatica feküdt, mely város mivel duovirek igazgatták colonia, vagy is település város s nem volt egyszerű municipium, azaz amannál rangra s szervezetre nézve jelentéktelenebb helység; az ily városok főtisztviselőit ugyanis quatuorvireknek /IIIIvir/ szokták nevezni.

Megjegyzem még, hogy a római Aeona = a mai Nona Dalmatiában, Flanona pedig = a mai Fianona Istriában."

Később, hívja az aquincumi ásatás megtekintésére.

"Tisztelt Barátom! Rossz ember vagy, hogy az ásatásokat még nem szemlélted meg s nem csináltad nekem az örömet, hogy kezedet megszorithassam. Rosszabb én, hogy az Aldunáról visszatérvén nem köszöntem meg a honorárium gyors utalványozását. De én 16-án érkeztem haza és már 18-án Óbudán kellett lennem.

Tehát quittek lennének a rosszaságban. De azért ugye látlak Aquincum romjain?

Legszívesebb üdvözlettel

hived

Torma Károly

Az oklevélről szóval referálok."

Tíz nap múlva, 1880. X. 20.-án Szilágyi Sándorhoz írt hasonló hívó levelet. Ez valamivel többet árul el az elért eredményekről, de sokkal kevesebbet, mint amennyit már elért a munka.

"Tegnap nagyon szerencsés napom volt: 3 feliratos követ, falfestményeket, stb. leltem. Kérnélek, hass oda, hogy Pulszky Ferencz és P.Polyxéna ő nga, veled együtt jöjenek ki még ma vagy holnap, míg t.i. a falfestmények színöket nem vesztik; aztán meg egyébért is jöjj ki. Sapienti sat."

lo.

Az 1880-83 évek a legtermékenyebb évei. A katedra és az aquincumi ásatások nem vonják el a figyelmét az erdélyi gazdag anyaggyűjtéstől sem. Végre megjelenhet az első magyar régészeti bibliográfia /38/ is,

ami bizony első jelentkezésétől sokáig váratott magára, míg a Toldy, Ortvyay és Szinnyei levelek mutatta időpontokon keresztül a megvalósulásig eljutott. Nem ő az oka mindennek, de mindenesetre későbbi leveléből is kitűnő aggályoskodó, tökéletesre törekvő természete.

Ujabb adalékokkal szolgál Dácia föld és helyiratához /39/, majd alsóilosvai feliratokat közöl. /40/. Ir a Limes Dacicusról /41/, és értekezik a Limes Dacicus felső részéről az Akadémián /42/. Ekkor jelenik meg a CIL III.-hoz irt revíziója /43/, amely teljes egészében kerül a Supplementum kötetébe. Csaknem egyidejűleg nagyobb tanulmányt ír Dácia, Moesia és Pannonia Inferior feliratairól /44/.

Az Archaeológiai Értesítővel csaknem megindulása óta voltak kapcsolatai. /45/. A levelezésben ennek - sajnos nem maradt nyoma. Ismert másirányú elfoglaltsága és visszavonulása azonban hosszabb időre bevágja ennek az utját. De most, amikor valóban legtermékenyebb éveit éli, nagyobb terjedelmű tanulmányokat is ír /46/. Ezek a közlemények még a szerencsétlen véget ért Pulszky Károly szerkesztése idején jelentek meg.

Erdélyi tartózkodása alatt - mint a levelezés hozzá nem férhető részéből megállapítható lenne - a szász epigráfusokkal is kapcsolatot tartott, de folyóiratukat csak budapesti tanársága idején kereste fel az ifj. Axius Aleianus fogadalmi kövéről irt megjegyzéseivel. /47/

Dacia határtöltéseiről, hadiutjairól és tábor állomásairól az Akadémiában tart előadásokat /48/.

Hampel Józseffel is ebben az időben folytatott élénkebb levelezést. Ugy látszik Hampel kérte fel munkatársként.

Az első levél mindenesetre ezt igazolja, de egyébként is figyelemre méltó:

"Bpest, 1884. dec.25.

Tisztelt Barátom!

Bocsáss meg, hogy már tegnap nem válaszoltam szíves soraidra. Vere non potui. Tán mondanom sem kell, hogy az Arch. Értesítőnek szívesen leszek dolgozótársa. A februáriusi füzet számára III. közleményemet küldöm meg a terra sigillatakról /49/, mindenesetre jan. 15-e előtt, mint a hogy kívánod. A néhány - igénytelen - xylographia felvétele végett légy szíves jan. első napjaiban Malachowsky urat hozzám küldeni.

Boleszny s délmagyarországi társaival /50/ /pár év óta figyelemmel kísérem a tisztelt lurok működését/ az Értesítőben foglalkoznom, úgy hiszem nem illik; meg fogják ők kapni a magukét a Limesről /51/ irt monographiában, de csak 10-15 nyomtatott sorban: ennyinél többet valóban nem érdemelnek. Ezért ne kívánd tőlem, hogy velük most, s épen az Értesítőben tüzetesebben foglalkozzam.

A 2. füzet számára idejében elkészitem a Trajanus-oszlop ábrázolatainak topographikus vonatkozásait /52/ /rajzokkal/, ha ugyan adni akarnád. S az 1885-i évfolyam számára meg ígérhetem IV /befejező/ közleményemet a terra sigillatakról /53/. Kérnélek, szíveskedjél engemet tudósítani, adhatod-e ígért közleményeimet, vagy sem? Ha jobb materialéd van, szívesen beleegyezem, hogy az én dolgaimat mellőzd.

A küldött délmagyarországi Értesítőt /54/ mellékelve visszaküldöm, mivel nekem is megvan. Pfitzner szintén mellékelte művét légy kegyes dr. Réthy urhoz még ma elküldeni.

Boldog ünnepeket kívánva, maradok

hived

Torma Károly."

A második levél nagyon jellemző Torma nagy körültekintéssel végzett, s talán ezért is befejezetlenül maradt munkája módszerére.

"Budapest, 1885. jan.25.

Kedves Barátom!

Steiner izenetedet a multkor megmondván, a még az nap elkészült MS-öt s a rajzokat asztalomon hevertettem látva, hogy a dolog nem sürgős, mennyiben a februáriusi füzetben nem adhatod; nehogy azonban a rajzok elpiszkolódjanak, jónak látom a cikkel együtt kezdedhez küldeni, annyival inkább, hogy a rajzokat időközben zinkographiroztatni lehetne, ha ugyan hajlandó vagy a cikket adni.

Ez esetben arra kérnélek, illesztesd a rajzokat a szövegbe /ugy, mint a két megelőző közleményben/, mivel ha külön tablákra nyomatod, a keresés még a hozzáértőnek is vajmi nehéz. De meg ily karczok tul-tarka táblát is képeznének.

A bélyegek feliratainak komplikáltabb betűi a Franklinnál lévő, korábban öntetett typosokkal könnyen adhatók - s e tekintetben sziveskedjél a nyomdát utasítani is - , új betűöntésre alig van szükség, kivéven a 20. lap 8-ik s a 21. lap 13-ik számában előforduló egyszerű dolgokat.

A rajzokra, melyek kicsinyítve zinkographáltatandók, a reductio arányát ráirtam; amelyeken nincs megjegyzés, természetes nagyságban lesznek készítendőek.

A festett falfeiratot magam is külön táblán /természetesen a szövegbe nyomva/ óhajtom adatni, mint egy összefüggő objektumot, csakhogy annak idejében a zinkographust magamnak kell utasítanom a segmentumok egymásutánja és fekvete, vagyis az egész összeillesztésére.

A korrekturát sziveskedjél hozzám küldetni, mint a mint tudod, fene egy dolog az epigraphiai korrektura.

Egyébiránt a cikk, melynek beküldését 15-ére vártad s ekkorra ígértem is, 19-én készen állt, amiről tudósítottalak is, - tehát csak néhány napot késtem, minek oka a rajzok többszörös korrekturája volt, nem a rajzoló hibája miatt, ki a mint tudod ügyes kezű fiú, hanem az epigraphusi kakadubiusságomért. Ugy hiszem azonban, hogy nem e pár napi késedelem miatt, hanem azért nem adhattad a cikket, mivel a füzetből másként szorult ki.

Szives üdvözlettel

hived

Torma Károly

Nb. A kész duczokat sziveskedjél annak idejében hozzám küldeni, hogy a MS. szerint számozhassam meg a nyomda számára."

A harmadik levél, szomoruan világít bele abba az utba, amelyen egészségi állapota erősen romlottnak s talán lelkiállapota is izgatottnak tűnik.

"Bpest, 1885. ápr. 1.

Tisztelt Barátom!

Ma reggel 8-ra ígért korrekturámmal könnyen elkészülhettem, ami abból állt, hogy a cikket visszaveszem /55/; minélfogva nem az egész revisiót mellékelem, hanem csak a következő cikk elejét.

A mi a dolog technikumát illeti, kérlek, értesítsd Hirsch urat, hogy közleményem kisedett szövegét ne dobassa szét, hanem tartsa meg számomra, mivel azt még ma átveszem, illetőleg egy külön kiadványhoz használok fel.

Sziveskedjél továbbá engemet - lehetőleg még dé-
előtt - értesíteni, hogy mit fizettél a rajzolónak, Nagy ur-
nak, meg a czinkográfiaért, mivel a költségeket azonnal vissza
fogom téríteni, önként érthetőleg saját dispositiómra marad-
ván mind eme tárgyak.

Szives üdvözlettel

hived

Torma Károly."

Hampelre jellemző, hogy e kellemetlen meglepetés
után is igyekezett munkatársai közt megtartani. Érthető ez,
ismerve azokat az értékeket, amelyeket próbáltak ugyan, de
sikertelenül, elvitatni Torma Károlytól. Ajánl közlésre egy
Szádeczky Lajos által szerzett diploma militarét. Ugy látszik
azonban, nem ezt közölte, de még is közölt egyet, alapos
feldolgozásban /56/. És ezzel vége is szakadt régészeti
munkájának, legalábbis a nagy nyilvánosság számára.

11.

1887 szeptemberében már az egyetemen sem ad elő.
Közöl még néhány kisebb történeti vonatkozású cikket, okle-
veleket, sőt naplót is, de három esztendő múlva - miután,
ugy látszik az Akadémiával is meghasonlott - 1890-ben
végleg elhagyja Magyarországot és tanulmányok folytatására
Rómába megy.

Utolsó Magyarországon kelt levelét, 1889- március
28-án írta Szilágyi Sándornak,

"Tudod, hogy nem "szent meggyőződés", de szent
fogadásom tartja, hogy az akadémia tagjául soha senkit se
fogok ajánlani. Szabad azonban érdeklődnöm a választások s
főleg azok iránt, akiknek az akadémia utóvégre mégis csak

köteles megadni az ugynevezett magasabb fokozatot.

Der langen Rede kurzer Sinn - ime ez: elérkezett-e vajjon ideje, hogy Finály 31 év múlva megcsinálja a fuchsensprungot? Fájdalom, van elég rendes tagsági hely. Én anno illo ajánltam volt, de megbuktam. Hát most senki se fogja ajánlani; te se, más se?"

Még utolsó levelében is a Finályt ért méltánytalansággal foglalkozik. Komolyan gondolta, hogy a tudománynak legfőbb örömei közé tartozik az, hogy nem ismer irigységet.

12.

Rómában - úgy látszik - megtalálta a munkában, itthon hiányzó megnyugvását. 1890 május 15-én írja Szilágyi Sándornak:

"Még Pompejit, Siciliát, Veronát és Aostát kell Corpusom befejezhetése végett látnom."

"Még 200 frtra lenne szükségem arra, hogy elmondhassam, hogy Corpusom kész."

Sólyom Fekete Ferenchez családi pör ügyében írt levelében már nem ezt a hangot üti meg.

"Róma, 1890. máj.21.

"Vénen, elszamarodva kerültem Rómába. De így is mennyit mennyit tanulok; s ha az Isten úgy akarja, meg is fogom mutatni irodalmilag, hogy effective sokat tanultam."

Majd őszintén feltárja, amugy is ismert anyagi helyzetét:

"Egy havi fizetésem maradványán kívül, 100 frttal indultam decemberben utnak. Miniszteri segélyt nem kaptam; Azóta havi fizetésem csupán 115 frtnyi maradéka /a többi, fájdalom, tartozásaim törlesztéseül le van foglalva/ állt rendelkezésemre ebben a mindenként drága városban. Éltem a legszűkebben."

Szilágyi Sándornak irt levelében már végleg elveszett a bizakodó hang.

"Róma, 1891. június 10.

Dolgozni dolgozom, mivel vasakarattal szegényen is lehet igyekezni. Ha az égiek is úgy akarják, remélem látni fogod, hogy nem hiában voltam Rómában, a hova... óh Istenem, bár soha se jöttem volna, hisz elhagyatva, szegényen csodálni a Caesarok Rómáját - ha annyira kínos nem volna, nevetséges is lehetne."

És ettől kezdve nincs olyan levél, amelyikben szomorú helyzetét ne ecsetelné, - úgy látszik legjobb barátja - Szilágyi Sándor előtt. A levelek elárulják azt is, hogyha nagy ritkán jön is segítség, de a valóban nem nagy összegek átszámításával is örökké hátrányos helyzetbe kerül. Itt-ott még egy egy honorárium is segít rajta közölt történeti anyagáért, de a helyzet - amit a szórványosan megmaradt levelek, talán nem is egészen hüen festenek - egyre súlyosabb.

13.

Valamennyi között az a levél árul el legtöbbet, amit Porto d'Anzióban 1895 augusztus 25-én irt Gyulai Pálnak:

"Anzio /Olaszországban/, 1894. augusztus 25.-én.

Kedves Barátom!

Ötödfél éve, hogy hazántól elszakadtam. Egyideig

kórában, majd itt jártam s járom a via crucist -. Elhagyatva, elfeledve, örömtelenül, - nyomorogva folyton. S türve a hogy lehetett s ahogy tettem a sors rám nehezédő csapásait - vénségemre, a midőn valahogyan még is csak pihenem kellene. De már nem bírom a tusát. Testileg is beteg vagyok, hisz, tudod, hogy szividegességben szenvedek 1877-i meg nem érdemlett anyagi bukásom consequentiájában /ugy-e, hogy még is sok az elégből, ha az ember anyagilag is odalesz, s hogy minél jobban legyen, tetejébe még testileg is beteggé válik !/ A nostalgia is kinez - boldog Te, ki nem ismered a honvágy martyriumát. S korom előhaladottsága is követeli, hogy nagy muvemet Daciáról, melyen harminczadik éve hogy csüngök, befejezzem. De itt, ebben a tengerparti kis városkában, a hol a csaknem mindig dúló scirocco idegeimet lefogja s tehetetlenné teszi egész lenyemet; itt, a hol studiumaimhoz okvetlen szükséges könyvtár hiányában dolgozni, ha örökösen agitált se volnék sem tudok; itt Anzióban, a melyhez néhány száz lirányi tartozás köt; a honnan e miatt szabadulni nem tudok; élnem, dologtalanul tespednem, nyomorognom többé már lehetetlen. És segíteni magamon sehogy sem tudok.

Hozzád fordulok hát kétségbeesésemben édes Pali! Hozzád, akiről tudom, hogy fogsz "emlékezni régiokról." Hallgass meg s vedd a szivedre sorsomat.

Hogy innen szabadulhassak, haza térhessek s megvonulva egy oly vidéki városban, a melynek könyvtára van /például Szegeden, Pozsonyban vagy Sopronban/ 660 lirára, a mely összeg 300 aust.ért. forintnak felel meg, volna szükségem. Ezt az összeget kérem, nem tőled magadtól, erszényedből - hisz szerénytelenség volna tőlem, ha áldozatot kívánnék Tőled, a mire jogczimem nincs, - hanem baráti intervenciódtól. Tudom, hogy a Te dönt" befolyásod az Irói Segélyegyletnél lehetővé tudja tenni, hogy az Egylet részemre segély gyanánt 100 a.é. forintot s kamat nélküli, vagy kamatos kölcsönként 200 - összesen

300 a.é. forintot szavazzson meg, a mely kölcsönt én havi 20-30 frtos részletekben, már október 1-től kezdődőleg 10 hónap alatt törleszténék.

Ezt az interventiot kérem tőled. Reménnyel, bizalommal. Tudom ugyan - s legjobban én tudom, - hogy a szó igaz értelmében vehető író nem vagyok; de azt is tudom egyszersmind, hogy a tudomány terén tettem mégis annyit /nem sokat ugyan, de pro viribus/ s tehetnék még annyit, hogy némileg az írók sorába számíttassam.

Ismétlem: interventiodat, döntő interventiodat kérem. De mivel az Egylet, a nyári szünet miatt, talán csak később határozhatna kérelmem felett, s mivel testi és lelki erőim immár napról-napra el-elhagyogatnak, és főleg mivel a ravasz olasz beretva terkomat fenyegeti ha e 660 lirát nem fizetem le e hó 30-án /tegnap adták tudtomra a deliberátumot s hiábavaló volt minden kérésem, hogy adjanak ha nem több, de bár 10 napi haladékot/; arra kérlek szeretettel, hogy előlegzd Te ezt az összeget. És pedig úgy, hogy levelem vétele után a lehető legnagyobb sietséggel utalványozd ezt az összeget /távirati-utalvánnyal/ kezemhez, hogy aug. 30-án vehessem. Másként édes Palim, nem tudom, hogy mi lesz velem!

A távirati utalványt felveszi a pesti póstahivatal, de tartok tőle, hogy a 300 forint reductiojában, olasz lirában szűkmarku lesz; talán valamely bankház által kevesebb veszteséggel utalványoztathatnád, - szintén táviratilag - a 660 lirát.

Nem folytatom tovább. Mindent elmondtam. Ne hagyj el édes Palim! Tudom, hogy teljesítheted kérésemet, a vizbehalóét. Szeresd eléggé arra, hogy meg is tedd

szegény, de hű barátodat

Torma Károly.

Magyarázatul kéresemhez: havi nyugdíjam 147 frt ugyan - névleg-, de Belső-Szolnok megye volt főispánjának /!/ még le nem törlesztett tartozásai fejében tanári fizetésére, illetőleg nyugdíjára vezetett letiltások /Isten után maholnap lejárnak/ ezt az összeget havi 90 frtra apasztják. S nekem ebből a kis összegből, amelyet még a nagy disagio is elapaszt, kell itt, külföldön... nyomorognom. Otthon a 90 frt elég volna arra, hogy egymagamra, ha nem is uriasan, de tisztességesen eléldegéljek belőle. Itt nem bírom, nem tudom viselni a cratiatust. Ugy-e édes Pali!, hogy sokamba került s kerül ma is a tisztelt politika!"

Még egy levelet, a rendelkezésünkre álló legutolsót idézzük Riedl Frigyesnek írta Anzióban, 1895. dec.26-án. Nemcsak a reménytelenség csendül ki ebből, de a mérhetetlen honvágy, a hazai dolgok iránti - igazolhatóan az utolsó - érdeklődés.

"Kérded, hogy vagyok? - pessime; mit mivelek; - nihil, sage: nihil; meddig maradok? - ha én tudnám! Az utolsó miért magyarázatát e három gcnosz szóba foglathatom össze: nincs módon rá. S nem rebus ez hanem szomorú valóság, tudhatod a "miért" "miveljét".

Ha a Pesti Napló idej retropektív számát keresztkötés alatt megküldenéd, nagyon megköszönném. Jó késon bár, de legalább e módon megtudnám, hogy mi minden történt Nagy Magyarországon, a nagy s a kicsiny világban."

Alig egy esztendővel később, mindenkitől elhagyatva, magával vitt és Itáliában kiegészített jegyzetei közt halt meg 1897 február 28-án Anzióban.

Hogy gazdag anyaggyűjtése, a 10-15 kötetre tervezett dáciai encyclopedia legalább is részben elkészült része hol lappang, ma senki sem tudja. Levéltárainkban nincs, talán Rómában nyomára lehetne bukkanni, hiszen

ha egyéb nem, lelkiismeretesen gyűjtött tudományos anyag szon-
yára bőven van benne. Érdeemes lenne kutatni utána.

Nem volt célunk Torma Károly munkásságának kritikai
méltatása. Csak azért idéztük nagy vonásokban irodalmi mű-
ködését, hogy a megmaradt levelezést kommentáljuk vele.

Kanozsay Margit
Banner János.

J e g y z e t e k

1. Kanozsay M., Diss.Arch. 4/1962/ 71-73.
2. A félévenként tartott előadások teljes jegyzékét közölte Téglás G., Emlékbeszéd Torma Károly r.tag fölött. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek.
Budapest, 1905.XII.9.282-283.-1887-88 és 1888-89 tanévekben, már szabadságon lévén, nem hirdetett előadásokat.
3. L.Banner J.-Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. 1040-1045.- Szinnyey, Magyar Irók élete és munkája.
Budapest, XIV.kt. 325-328.1.
4. Abból az időből, amikor dési szereplése alkalmából Torma K. üdvözölte, s művészetében saját otthonában is gyönyörködhetett.
5. Élete végének legszomorubb korszakából. L. lennebb.
6. Bonyolult családi póre ügyvédjéhez. Ebből kitűnik, hogy a rosszulvégződött pór megindításához semmi köze sem volt.
7. Született: Kudu községben, Szolnok-Doboka megyében, 1829 október 13-án, meghalt Porto d'Anzio olasz kikötő városkában, 1897 február 28-án. Életére 1.3.j.
8. Kolozsvári Közlöny, 1860. 72 /tévesen mindenütt: 70./ sz. Első, de történeti közleménye u.itt, 1856 május 29-én, szintén cikksorozat bevezetéseként jelent meg.
9. 1.Torma József, A rómaiaknak a tudós világ előtt eddigelé esméretlen nyomdokaik nemes Belső Szolnok vármegyében, figyelem gerjesztésül. Nemzeti Társalkodó, 1831. 105-110, 113-117, 121-125, 129-135, 137-143.
10. Téglás G., I.m.262.- Ezzel kapcsolatban hivatkozik egy Vass Józsefhez írt levélre. Bizonyára levelezett; Mikó Imrével, Kuun Gezával, Király Pállal, Téglás Gáborral, Herepey Károllyal, Goos Károllyal, Ackner Mihállyal, Müller Frigyessel, Finály Henrikkel, Thalson Dénessel, P.Szathmári Károllyal, Várady Ádámmal, Orbán Balázssal, Bendorf Ottóval, Hirschfeld Ottóval, nem utolsó sorban Mommsen Tivadarral és mindazokkal, akiknek Erdélynek közelebbi és távolabbi multja közel állott a szívéhez. Sajnos sem ezeket, sem sok más levelét nem ismerjük.

11. U.o.264.
12. Római nyomok Erdély északi részében. Erdélyi Múzeumegylet Évkönyvei 1/1859-61/ 27-45. - Idézzük ennek második jegyzetét:
"... kötelességemnek tartom ... kijelenteni, hogy északi Erdély geographiájára vonatkozó nézeteimnek ezen igénytelen formulázása, nem tudományos dissertatio; hanem egyszerűen helyismeretemenre és autopsiámra alapított közlemény akart lenni, mely beéri azzal, ha hazám tudós archaeológjai s e tudomány külföldi emberei figyelmükre méltatandják. "Uo. 27.
13. Római feliratok Erdélyből. AK III /1863/, 141-150, Folytatások: V /1865/ 12-28; VI /1866/ 145-150, már Rómer szerkesztésében jelentek meg. A levelezésben ennek semmi nyoma sincs.
14. Roska, Repertorium. 109. 1.57. Csak sáncokról szól, más korabeli anyagon kívül.
15. Téglás, I.m. 263.
16. Kolozsvári Közlöny, 1857. 126.sz.- Később közli: Kristóf György EphK LIV /1930/ 137.
17. 1957. szept. 21-ről van szó.
18. EphK XXVIII /1904/ 427.
19. Uo.428.
20. CIL III/1. 154. - 1.még: Téglás i.m. 270.
21. II /1861-63/ 108-114; 129-134; III /1864-65/ 10-67.
22. MCC 1865. XC - XCII.
23. MTE 1862-66. II. 3-39.
24. L. 46.j.
25. Soha sem jelent meg.
26. Szinnyi J., Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma. 3 kt. Budapest, 1876-85.
27. Ezt a befejező részt nem ismerjük. Az első rész az EMÉ 1864-65. 10-67. 11. jelent meg.
28. Később, de már Pulszky K. szerkesztése idején valóban is daciai gyűjtéséből.

29. Roska, Repertorium. 300. 1.45, több leletet is közöl, köztük a Torma Zsófia gyűjteményéből is.
30. Uo. 58.1. 38.
31. Uo. 47.1. 178.
32. Hampel francia nyelvű katalógusa említ ugyan tárgyakat, amelyeket az Erdélyi Múzeum küldött a kiállításra, de már oly későn, hogy a leírásból kimaradtak. l. 152.1.
33. Ismert dolog, hogy Torma Károly, a csendes, de annál eredményesebb régészeti kutatásból 1867 után a politikai pályára kényszerült, majd vagyonát elvesztve visszavonultságban dolgozott. 1877-ben nem a tudós, hanem a gyakorlati politikus kapott tanszéket a kolozsvári egyetemen, öt évvel annak alapítása után. Itt azonban csak egy félétven át adott elő közjogot. /Téglás, i.m.282./
34. Bár szavaiból kitűnik, hogy a régészet e szakát nem sokra becsülte, még is, maga is mentett meg leleteket /l. a hivatkozott és idézett Römerhez írt levelet/, sőt az 1881-82. II. félévében "Ősrégészet folytonos tekintettel Magyarország e nemü emlékeire" címen előadást, a következő tanév I. szemeszterében ősrégészeti gyakorlatokat is tartott. Már 1865-ben a kőkori cölöpépítményekről is írt /Uj Korszak, 1865. 160-163./, kinevezése után pedig a csákyai őstelepen ásott /EM 6/. /1879/31-32/. Ezt az adatot Roska is említi /Repertorium, 54. 1.9/, de arról nem szól, hogy Torma Károly ásatta a telepet, ill. írta a közleményt.
35. A Monumenta Hungariae Aevi Romani Epigraphica írásáról van szó. Ennek alapgondolata már az Erdélyi Múzeum Egyesület első előadásában is megvan, de amely - és ez életének legnagyobb tragédiája - nemcsak, hogy nem jelent meg, de idős korában Rómában és Itáliában végzett kutatásairól szóló jegyzetei nem állanak rendelkezésünkre. Ezzel a munkával kapcsolatos Szász Károlyhoz írt egyik levele is.
36. Adalék Sarmizegetusa és Aquincum felirataihoz, Arch. Ért. VIII /1874/ 135-144.
37. Az aquincumi castrum stativum feltárásának terve. Uo. II /1882/ XLVII-L.- De már előbb is jelentek meg kisebb jelentései. Uo. XIV /1880/ 252-258; II /1882/ XXIX-XXX, XXXIX; V /1885/ V; MTAÉ 1880. 175, és az AEM 1885 233-37 lapjain. Nem szólva népszerűsítő közleményeiről az Akadémián az aquincumi amphitheatrum északi feléről értekezik /ÉTK. IX.5.109 p/, és a Pulszky-emlékkönyvben is aquincumi témáról ír /88-91/.
38. Repertorium ad literarum Daciae archaeologicam et epigraphicam. Budapestini, 1880, 191 p.

39. Arch.Ért.XIV /1880/ 20-27.
40. Uo. 60-62.
41. Századok, 1880. 251-254. - A Szilágyi Sándornak írt levelek közt ennek a honoráriumáról, mint nagyon jókor jött-ről van szó.
42. ÉTK. IX.2. 1880. 134 p.
43. AEM 1880. 125-126, 129-140.
44. Uo. 1882. 97-145.
45. A szombathelyi mécsesen lévő cursivírás megfejtése. Arch. Ért. II /1870/ 305-306.
46. Római cserépedény bélyegek és karczolatok. Arch. Ért. II /1882/ 207-230; III /1880/ 1-72.
47. KVSL 1883 8-9.
48. MTAÉ 1883. 56 és 135.
49. A nem is ezen a címen, a 46 j-ben hivatkozott közleményen kívül több, tehát az itt említett III, sem jelent meg. Oka talán a levelezésből kitűnik. L. a Hampelhez intézett 3. levelet.
50. Utalás a TRÉ körül csoportosult Boleszny Antal, Böhm Lénárt, Edelsbacher Antal, Ivánfi Ede, Milleker Bódog, Ormos Zsigmond, Ortway Tivadar, Stancza Gyula és több névtelen szerző római vonatkozású cikkeire.
51. L. 41-42.j.
52. A tanulmány soha sem jelent meg, de az 1884-85 tanév I. felében "A Trajanus oszlopai ábrázolásának topographiai vonatkozásai" címen tartott egyetemi előadást. De foglalkozott az oszloppal előbb is. 1883-84. I. felében "Trajanus oszlopainak ábrázolásai, vonatkozással a dák hadjáratokra" c. előadása is ezt bizonyítja. /Téglás, i.m. 283./
53. l. 49.j.
54. l. 50.j.
55. A közlemény senol sem jelent meg.
56. Arch.Ért. VI /1886/ 303-318.